

QARAQALPAQ TILI IMLASÍNÍN DÚZILIW TARIYXÍNAN

Pirniyazova A.K.

*filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Ájiniyaz atındaǵı NMPI*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703241>

Annotaciya. Maqalada qaraqalpaq tiliniń dáslepki latin jazıwın qabıl etiwdegi basıp ótken jolları, ondaǵı ilimpazlardıń miynetleri sóz etiledi. Ásirese, tatar tilshi ilimpazı, professor G.X. Alparovtıń ótken ásirdeń 20-julları Orta Aziyada bolıp usı jerdegi qaraqalpaq, qazaq, túrkmen usaǵan túrkiy tilleriniń álipbe hám imlasın qalıplestiriwdegi xızmetleri atap ótilgen.

Tayanış sózler. Álipbe, imla, jazıw, fonetikalıq nızam, dawıslılar, dawıssızlar.

Аннотация. Статья посвящена истории письма и орфографии, заслугам ученых каракалпакского языка. Особенно отмечаются труды профессора Г.Х. Алпарова в 20-е годы ушедшего века, который жил в Средней Азии и участвовал в унификации алфавитов и орфографии каракалпакского, казахского и туркменского языков.

Ключевые слова. Алфавит, орфография, письменность, фонетическая закономерность, гласные, согласные.

Annotation. The article is dedicated to the history of writing and spelling, and the achievements of scholars of the Karakalpak language. Particularly noteworthy are the works of Professor G.Kh. Alparov in the 1920s, who lived in Central Asia and participated in the unification of the alphabets and orthography of the Karakalpak, Kazakh and Turkmen languages.

Key words: Alphabet, spelling, writing, phonetic regularity, vowels, consonants.

Adamzat jámiyetinde, onıń mádeniy turmısında jazıwdıń áhmiyeti júdá úlken. Xat jazıw, xat oqıw ol arqalı ekinshi bir adamǵa óz pikirini bildiriw usılı - adamzat jámiyetindegi qolǵa kirgizgen teńi joq jeńislerdiń hám oylap tabıwshılıqtıń biri xat jazıw, - dep atap ótken edi H. Hamiydov [Hamiydov: 40-b]. Qaraqalpaq tili jazıwınıń payda bolıw hám rawajlanıwında qaraqalpaq ilimpazları menen bir qatarda basqa túrkiy tilleriniń ilimpazları, sonıń ishinde, tatar tilshileri de tabıslı túrde izertlew jumısların júrgizdi, imlanıń qalıplesiwine úles qostı.

1924-jıldan baslap Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı oblast bolıp, Qazaqstan ASSRınıń qarawında qayta dúzilgen. Usı waqıttan baslap OblONO (Oblastlıq xalıq bilimlendiriw bólimi) dúzildi hám oǵan xalıq bilimlendiriw isine kadrlar tayarlaw, ...sabaqlıqlar dúziw jumısları júklendi [Pirniyazov: 9].

Avtonomiyalı oblasttıń dúziliwi qaraqalpaq xalqınıń turmısında milliy mádeniyattıń rawajlanıwında burın kórimegen dárejedegi ózgerislerdi payda etti. Qaraqalpaqstanda Oraylıq mámleketlik húkimettiń payda bolıwı menen birge, sol dáslepki kúnlerden baslap-aq xalıq turmısında ulıwma sawatsızlıqtı saplastırıw álipbe hám imla, ilimiy terminologiya hám sabaqlıqlar dúziw isi qolǵa alındı, az waqıt ishinde bul tarawda

QARAQALPAQ TIL BILIMINIŇ AKTUAL MÁSELELERI

RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-TEORIYALÍQ KONFERENCIYA

kóplegen jumıslar islendi. Solay etip, qaraqalpaq xalqınıń milliy jazıwınıń dúziliwi menen xalqımızdıń mádeniy tariyxında jańa dáwir baslandı.

Qaraqalpaq tili jazıwınıń dúzilip rawajlanıwında hám onıń jetilisiwinde tiykarınan tórt dáwirdi atap kórsetiwge boladı.

Arab álipbesi XIX ásirge shekem;

Reformalanğan arab álipbesi (1924-1929-j.);

Latinlasqan álipbe (1930-1940-j.);

Rus grafikası tiykarındaǵı álipbe (1940-1995- j. deyin);

Latinlastırılğan házirgi qaraqalpaq álipbesi 1995-j. baslap.

1922-jılı 21-iyulde Pútkilsoyuzlıq jańa Túrkk álipbesi oraylıq komiteti shólkemlestirildi. Oraylıq komitet túrkiy tilleri sistemasındaǵı xalıqlardıń jazıwların birlestiriw máselesi tuwralı tiyisli wazıypalar belgiledi.

1926-jılı 26-fevraldan 6-martqa shekem Bakude Pútkilsoyuzlıq birinshi tyurkologiyalıq syezd bolıp ótti. Syezdge Ózbekstan, Qazaqstan, Túrkmennistan, Azerbayjan, Daǵıstan, Armeniya, Bashqurtstan, Yakutiya hám basqa da respublikalardan, avtonomiyalı oblastlardan wákiller qatnastı. Syezd arab álipbesin latinlastırılğan álipbe menen almasıwıw tuwralı qarar qabıl aldı.

Birinshi tyurkologiyalıq syezdden keyin túrkiy xalıqlarınıń jazıwın latinlasqan jańa álipbege kóshiriw boyınsha háreket baslandı. Latinlasqan birinshi qaraqalpaq álipbesiniń tiykarǵı jobası Q. Áwezov, S. Májitov hám basqalar tárepinen dúzildi. Solay etip, 1928-jılı basqa da xalıqlar sıyaqlı, qaraqalpaq xalqı da latin grafikası tiykarındaǵı jańa álipbege kóshti. Xalıqtı sawatlandırıwdıń áhmiyetli jolı bolğan sabaqlıqlar dúziw, baspa sóz islerin rawajlandırıw, mekteplerdi kóplep dúziw isleri boyınsha jumıslar islendi. Bul tuwralı tilshi K. Ubaydullaev bılay dep jazadı: «Latin grafikası tiykarındaǵı jańa álipbege kóshiw Orta Aziya xalıqlarınıń, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń turmısında da mádeniy revolyuciya bolıp esaplanadı» [Ubaydullaev:30].

Qaraqalpaq tiliniń jazıwı latin grafikası tiykarındaǵı jańa álipbege kóshken waqıtta, bas hárıpsiz qabıl alınğan edi. Bunday, yaǵnıy álipbedegi hárıplerdi bas hárıpsiz qabıl alıw qaraqalpaq tilinen basqa túrkiy tillerinde bolğan emes. Solay etip, qaraqalpaq tiliniń jazıwı 1929-jılı jańa latinlastırılğan álipbege tolıǵı menen ótip boldı. Usı dáwirde qaraqalpaq imlası hám álipbesine arnalğan bir neshe miynetler jarıq kórdi. Solardan biri «Qaraqalpaq tiliniń imlası» atamasındaǵı miynet bolıp, onı sol waqıtta Orta Aziyada bolıp, túrkiy tillerinde álipbe hám imlanı qalıplestiriwge járdem bergen G.Alparov boldı. Ol jergilikli kadrlar menen birgelikte jumıs islep, baspadan bir neshe sabaqlıq hám qollanbalar shıǵarǵan.

Alparov Gibad Xabibullaevich (1888-1936), tilshi. 1921-1924-jılları Orta Aziyada bolıp, qazaq hám túrkmen imlaların islep shıǵıwda qatnasqan [TES: 28].

Belgili tyurkolog, professor G.X. Alparov densawlıǵının jaǵdayına baylanıslı bir neshe jıl Orta Aziyada jasaǵan. Ol usı jılları qazaq, túrkmen, qaraqalpaq tilleriniń álipbesin, imla qaǵıydaların qalıplestiriwde jergilikli qánigelerge óz tájiriybeleri menen járdem bergen. Ol tatar, bashqurt álipbelerin hám imla qaǵıydaların dúziwde qatnasqan edi. Ilimpaz usı jılları «Cholpan» jurnalında, «Aq job» gazetasında jurnalistlik xızmetin dawam etken, Túrkstan Xalıq Bilimlendiriw komitetiniń Ilimiy Keńesinde ilimiy xızmetker bolıp islegen. 1924-jılı «Túrkmen tiliniń grammatikası» sabaqlıǵın dúziw boyınsha ilimpazlar jámaátine basshılıq etken. Sol jıldan baslap Bashqurtstan Xalıq bilimlendiriw Komitetiniń ilimiy orayı xatkeri, 1925-jıldan baslap Tatarstan ASSR Xalıq bilimlendiriw Komitetiniń Akademiyalıq orayında xızmet etken. Sońınan Shıǵıs pedagogikalıq institutında dáslep docent, keyin professor bolıp sabaq bergen.

1926-jılı tatar hám bashqurt mektepleri ushın rus álipbelerin dúziwge qatnasqan. Professor G.X. Alparov qaraqalpaq tiliniń imla qaǵıydaların dúziwde xızmet etken.

1932-jılı qaraqalpaq tili imlasınıń eki jobası usınıldı. Birinshi joba Qaraqalpaqstan ilim-izertlew institutınıń etnologo-lingvistikalıq sekciyası (dúziwshiler K.Ubaydullaev hám U.Qosekeev) tárepinen, al ekinshisi Xalıq Bilimlendiriw komiteti oqıw-metodikalıq keńesi (dúziwshi Q.Ayımbetov) tárepinen usınıldı. Bul eki jobada da bir qansha kemshilikler (erinlik seslerdi, seslerdiń ilgerili hám keyinli tásirin belgilewde, qospa feyillerdiń jazılıwında hám t.b.) orın alǵan edi. Bul eki jobada da kóbirek tartıslı másele dawıslı seslerdiń ásirese erinlik dawıslı seslerdiń jazılıwı boldı. Qaraqalpaq tili orfografiyasınıń jobalarınıń bir qatar kemshilikleri menen geybir jetiskenlikleri hám ol jobalardıń áhmiyetin N.A.Baskakov óz maqalasında atap ótken [Baskakov:192].

Kóp uzamay-aq eki joba biriktirilgen. 1932-jılı sentyabr ayında Tórtkúlde birinshi orfografiyalıq ánjuman shaqırıldı. Bul ánjumanda G. Alparov, K. Ubaydullaev, Q. Ayımbetovlar tárepinen dúzilgen «Qaraqalpaq tiliniń jańa imlası» qabıl etildi. Jańa proektte álipbe quramına hesh qanday ózgerisler kirgizilmedi, tek ǵana ayırım háriplerdiń ornı ózgerdi: arnawlı qaraqalpaq seslerin bildiriwshi háripler álipbeniń sońına kóshirildi hám sonıń menen birge birinshi ret bas háripler qabıl etildi.

1932-jılı Tórtkúlde Birinshi imla konferenciyası bolıp ótti, bunda G. Alparov, K. Ubaydullaev hám Q. Aimbetov tárepinen dúzilgen qaǵıydalar jıynaǵınıń proekti qabıl etildi [Alparov: 1933].

Bul atalǵan miynette latin grafikası tiykarındaǵı qaraqalpaq jazıwınıń ayırım kemshilikleri menen jetiskenlikleri, sonday-aq áhmiyetli máseleleri haqqında sóz etilgen. Professor D.S. Nasırov óz miynetinde bılay atap ótedi: «Bekitilgen jazıwdıń qatań

qağıydaları qaraqalpaq ádebiy tiliniń fonetika-grammatikalıq normalarınıń tártipke túsiwine hám bunnan keyin rawajlanıwına tásir etti» [Nasırov, 1976: 28].

Bul proekt boyınsha latin grafikası tiykarındaǵı jańa qaraqalpaq álipbesinde 32 hárıp bolıp, olardan 9 dawıslı, 23 dawıssız edi. Jańa orfografiyalıq qádelerine tómendegi ózgerisler kirgizildi: qısıq dawıslı «б» hám «і» seslerin barlıq buwınlarda saqlap jazıw; qısıq dawıslı erinlik «i» hám «u» seslerine jazıwda tek birinshi hám ekinshi buwınlarda saqlap jazıw; mısalı: *uzunbǵ, bygyngi, tylkyni, ykyni*.

Ashıq dawıslı erinlik «о», «ó», seslerin tek birinshi buwında jazıw; mısalı: бөдене, отын, тоқым hám t.b.

Sózdegi ayırım dawıssız sesler geyde almasıp esitilse de, jazıwda sozlerdiń tiykarın saqlap jazıw kózde tutıladı. Máselen, senler (seller emes), kónbegen (kómbegen emes) songa hám t.b.

Bul jobada qaraqalpaq tilindegi bas háriplerdiń, qısqartılǵan qospa sózlerdiń jazılıwı da birinshi ret qádelerge kirgizildi.

Qaraqalpaq til bilimi boyınsha imla ánjumanınıń shaqırılıwı, onda qaraqalpaq tiliniń álipbesi menen imla qádeleriniń qabıl etiliwi hám jazıw tańbalarınıń belgileniwi qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwında áhmiyetli orın tuttı. Qaraqalpaq tiliniń tiykarǵı fonetikalıq nızamları, olardıń qaysısın qanday dárejede qollanıwı anıqlandı. Qaraqalpaq tiline kirgen jańa sózler, ózlestirilgen sózlerdi qalay jazıwdıń jolları sol imlada azlap bolsa da kórsetildi. Biraq imlada fonetikalıq principitiń basım bolıwı, onıń ústine latin álipbesindegi geybir háriptiń tolıq alınbawı hám bazıbir háriplerdiń bolmawı tilimizge kirgen jańa sózlerdi, ózlestirilgen sózlerdi durıs jazıwdı támiyin ete almadı. Bul kemshilikler keyingi dáwirde saplastırıldı.

1995-jılı jańa latin álipbesi hám imlasın qabıl etiwde dáslepki tájiriybeler esapqa alındı, qaraqalpaq jazıwınıń tariyxında onıń tiykarın salǵan tilshilerdiń ismleri máńgige qaldı.

Adamzattıń oy-pikiri, turmıstıń hár túrli tarawlarındaǵı jetiskenlikleri, házirgi zamannıń tabısları jazıw arqalı ǵana saqlanadı hám áwladtan áwladqa jetip baradı. Jazıwsız rawajlanıwdıń bolıwı múmkin emes. Jazıw adamlardıń ómir súriwi, bir biri menen qatnas jasawı, pikir alısıwında eń áhmiyetli, eń zárúrli quralı bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar:

1. Alparov G., Ubaydullaev K., Aymbetov K. Qaraqalpaq tiliniń imlası, Tortkul, 1933.
2. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр: фонетика, графика, орфография, грамматика, мәсьәләләре. — Казан: Мәғариф, 2008. — 287 с. — [ISBN 978-5-7761-1879-1](#).
3. Баскаков Н.А. Замечания к проектам каракалпакской орфографии, Сб. «Писменность и революция», т.І. Москва, 1933.
4. Пирниязов Қ. Қарақалпақ тилинің лингвистикалық терминологиясы. Нөкіс, 1987.

QARAQALPAQ TIL BILIMINIŇ AKTUAL MÁSELELERI

RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-TEORIYALÍQ KONFERENCIYA

5. Пирниязова А.К. Г.Алпаров – один из основателей каракалпакской письменности. Татарское языкознание в контексте евразийской гуманитарной науки. Материалы IV Международной научно-практической конференции. Издательство Казанского университета, 2024. С.110-114. ISBN 978-5-00130-796-9
6. Татарский энциклопедический словарь. Казань: Институт Татарской Энциклопедии АН РТ, 1999.
7. Хамидов Х. Октябрь революциясына дейинги карақалпақ жазыўы ҳақында. «Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер», Нөкис, 1971.
8. Убайдуллаев К. Карақалпақ тили жазыўының раўажланыўы. Нөкис, 1957.